

Прыёмы вербалізацыі невербальных паводзін у мастацкім тэксце (на матэрыяле прозы І. Мележа і У. Караткевіча)

А.М. ЧАРНЫШОВА

У артыкуле аналізуюцца механізмы і прыёмы вербалізацыі невербальных сродкаў камунікацыі (кінесікі, такесікі, акулесікі) у мастацкіх тэкстах беларускіх пісьменнікаў. Разглядаецца аўтарскае апісанне фізічных целаў паводзін герояў, як важны элемент псіхалагічнай характарыстыкі і развіцця сюжэта. Асноўная ўвага надаецца лексічным спосабам рэпрэзентацыі нямоўных паводзін, функцыям вербалізаваных невербальных сродкаў зносін у стварэнні падтэксту і перадачы чалавечых эмоцый у мастацкім творы. Робіцца выснова аб сістэматычным выкарыстанні аўтарамі гэтых прыёмаў для павышэння рэалістычнасці і эмацыянальнага ўздзеяння на чытача.

Ключавыя словы: кінесіка, такесіка, акулесіка, невербальныя сродкі зносін, невербальная камунікацыя, зносіны, вербалізацыя, мастацкі тэкст, семіётыка.

This article analyzes the mechanisms and techniques of verbalizing nonverbal communication tools (kinesics, takesics, and oculesics) in the fiction of Belarusian writers. The authors' descriptions of characters' body behavior are considered as an important element of psychological characterization and plot development. Primary attention is paid to the lexical representation of nonverbal behavior and the functions of verbalized nonverbal communication tools in creating subtext and conveying human emotions in fiction. It is concluded that the authors systematically used these tools to enhance realism and emotional impact on readers.

Keywords: kinesics, takesics, oculesics, nonverbal communication tools, nonverbal communication, communication, verbalization, fiction, semiotics.

Камунікацыя ў рэальным жыцці ўяўляе сабой складаны сінтэз вербальных і невербальных сігналаў. Па дадзеных вучоных, да 70% інфармацыі можа перадавацца менавіта праз невербальны канал. Невербальныя сродкі зносін валодаюць высокай ступенню спантаннасці, эмацыянальнай нагружанасцю і ўніверсальнасцю.

У наш час невербальная камунікацыя даследуецца прадстаўнікамі розных навук: лінгвістамі, сацыёлагамі, псіхолагамі, фізіёлагамі, антрапологамі, этнографамі, а таксама спецыялістамі ў вобласці невербальнай семіётыкі, комплекснай навукі, задачай якой з'яўляецца выяўленне і апісанне прыроды і механізмаў невербальнай знакавай камунікацыі, – праводзяцца даследаванні, мэты якіх выявіць заканамернасці, што абумоўліваюць дыялагічнае ўзаемадзеянне вербальнага і невербальных знакавых кодаў. На пярэдні план выходзіць дзеянне асобных параметраў і спалучэнняў параметраў, якія рэгулююць камунікатыўную дзейнасць чалавека, а таксама выяўленне тых семантычных абласцей, якія жэсты абслугоўваюць разам з мовай. У шматлікіх сітуацыях зносін невербальныя знакі і мадэлі паводзін становяцца больш эфектыўнымі, чым вербальныя, а для выражэння пэўных тыпаў зместу ў некаторых сітуацыях могуць быць выкарыстаны толькі яны [1, с. 290].

Невербальная камунікацыя – гэта «абмен і інтэрпрэтацыя людзьмі невербальных паведамленняў, якія закардаваны і перадаюцца асаблівым чынам, а менавіта: з дапамогай выразных рухаў цела; гукавога афармлення маўлення; пэўным чынам арганізаванага мікраасяроддзя, акаляючага чалавека; выкарыстання матэрыяльных прадметаў, якія маюць сімвалічнае значэнне. Ад вербальных паведамленняў невербальныя адрозніваюцца вялікай шматзначнасцю, сітуацыйнасцю, сінтэтычнасцю, спантаннасцю» [2, с. 82].

Многія лінгвісты адзначалі важнасць вывучэння не толькі вербальных сродкаў камунікацыі, але і невербальных. Так, Ф.Ф. Фартунатаў пісаў: «мова, як сукупнасць знакаў для мыслення і для выказвання думак і адчуванняў, можа быць не толькі мовай, матэрыялам для якой служаць гукі маўлення, але яна можа быць таксама і мовай жэстаў і мімікі, і такая мова існуе ў чалавецтве побач з мовай слоў. Прадметам вывучэння ў мовазнаўстве служаць менавіта мова слоў, якая па сваёй прыродзе гукаў маўлення здольная дасягаць значна

большага ўдасканалення параўнальна з мовай жэстаў і мімікі, але каб зразумець фізічныя і духоўныя ўмовы, якія робяць магчымым з'яўленне мовы, неабходна прымаць да ўвагі і іншыя выражэнні думак і адчуванняў у нашых рухах» [3, с. 195–196].

Вядомы спецыяліст у галіне псіхалінгвістыкі І.Н. Гарэлаў адзначаў, што невербальная сістэма камунікацыі сфармавалася значна раней вербальнай, а таму з'яўляецца такой жа значнай, як і мова, і можа замяніць яе ў некаторых выпадках, напрыклад: ківок, замест сцвярдзальнага адказу словам. Невербальны знак узмацняе камунікацыю. У некаторых выпадках жэст (міміка) можа больш дакладна выяўляць адценне пачуцця, эмоцыі; чалавек звычайна жэстамі паказвае дарогу... Такім чынам, вербальныя сродкі могуць узаемадзейнічаць з вербальным або цалкам замяняць іх. Таксама вучоны лічыць жэст з'явай індывідуальнай, звязанай з ходам думак чалавека [4, с. 24–33].

У апошні час даследуецца выкарыстанне невербальных знакаў у мастацкіх тэкстах. Аднак трэба памятаць аб спецыфіцы ўжывання і ўплывення невербальных паводзін у праявітую канву. Невербальныя знакі ў тэксце разглядаюцца як другасныя знакавыя сістэмы, вербалізаваныя пры дапамозе першаснай знакавай сістэмы – натуральнай мовы. У мастацкім тэксце гэтыя знакі не існуюць аб'ектыўна, а павінны быць сканструяваны аўтарам пры дапамозе мовы. Лінгвісты Я.М. Верашчагін і В.Р. Кастамараў слухна сцвярджалі, што «любая з'ява рэчаіснасці можа быць адлюстравана, апісана вербальна, у тым ліку і невербальныя паводзіны персанажаў у мастацкім тэксце» [5, с. 36].

Беларуская літаратура ХХ ст., у прыватнасці проза І. Мележа і У. Караткевіча, дае багаты матэрыял для такога аналізу. Абодва пісьменнікі прызнаны майстрамі псіхалагізму, а іх творы адрозніваюцца глыбокай прапрацоўкай характараў і ўвагай да дэталей побыту і паводзін персанажаў. Аналіз іх тэкстаў дазволіць раскрыць спецыфічныя прыёмы ідыястылю ў рабоце з невербалікай.

Мэта дадзенага артыкула – выявіць і прааналізаваць моўныя прыёмы вербалізацыі невербальных сродкаў зносін у аўтарскіх творах І. Мележа і В. Караткевіча і вызначыць іх ролю ў рэалізацыі мастацкай задумы.

Метадалагічнай асновай даследавання прыёмаў вербалізацыі невербальных паводзін у мастацкім тэксце з'яўляюцца апісальны метады, метады кантэкстуальнага аналізу, метады лінгвістычнага назірання і элементы стылістычнага аналізу.

У рэальных зносінах невербальныя сігналы часта дамінаюць, удакладняюць, абвяргаюць ці дапаўняюць сказанае словамі. У мастацкім тэксце, аднак, чытач не мае магчымасці назіраць за рэальнымі жэстамі або чуюць інтанацыі. Задача аўтара складаецца ў тым, каб «перавесці» гэты невербальны пласт інфармацыі ў плоскасць вербальнага кода, выкарыстоўваючы рэсурсы мовы. Гэты працэс «вербалізацыі» невербальных паводзін з'яўляецца ключавым прыёмам стварэння псіхалагічнай глыбіні і рэалістычнасці апавядання.

Як слухна адзначала М.А. Маякіна, «апісанне невербальнай камунікацыі ў мастацкім тэксце непасрэдна звязана з камунікатыўным працэсам... Трансляцыя перажыванняў і эмоцый персанажаў ажыццяўляецца не толькі вербальна, але і пры дапамозе сродкаў невербальнай камунікацыі, прычым аўтары мастацкіх твораў нярэдка даюць нават больш пераканаўчае апісанне эмацыянальнага жыцця чалавека, чым гэта робяць псіхологі» [6, с. 249].

У якасці асноўных катэгорый аналізу ў артыкуле намі выдзяляюцца: **кінесічныя** сродкі зносін (вербалізаваныя ў мастацкім тэксце жэсты, пастава, міміка); **акулесічныя** сродкі зносін (слоўнае апісанне візуальнага кантакту, інтэнсіўнасці і напрамку погляду герояў); **такесічныя** сродкі зносін (вербалізаваныя ў аўтарскім тэксце дынамічныя дотыкаі ў працэсе зносін людзей).

Вербалізацыя невербальных паводзін у тэксце ажыццяўляецца праз розныя моўныя механізмы: 1) прамое апісанне жэстаў, мімікі, паставы, погляду: выкарыстанне дзеясловаў руху (*кіўнуць, зірнуць, нахмурыцца*); 2) адлюстраванне стану: выкарыстанне прыметнікаў і прыслоўяў, якія фіксуюць вынік невербальнага дзеяння (*твар быў бледным, сядзеў нерухома*); 3) наданне невербальнаму дзеянню дадатковага, часта ацэначнага, сэнсу: ужыванне параўнанняў і метафар (*рукі дрыжалі як асінавае лісце; схваць вочы*); 4) апісанне жэстаў, якое папярэднічае або суправаджае маўленне, што дазваляе стварыць падтэкст.

Разгледзім спосабы вербальнай рэалізацыі **кінесічных** і **такесічных** сродкаў зносін у творах пісьменнікаў. Адзначым, што вялікая колькасць жэстаў тактыльныя, бо многія рухі цела ў працэсе камунікацыі (зносіны каханых, сапернікаў, блізкіх людзей) звязаны з дотыкамі.

Іван Мележ у раманах выкарыстоўвае невербальную для стварэння эфекту глыбокага пагружэння ў побыт беларускага Палесся. Яго героі нешматслоўныя, і іх унутраны свет часта раскрываецца праз дзеянні і цялесныя рэакцыі. Уладзімір Караткевіч ужывае невербальныя рухі больш экспрэсіўна і сімвалічна, часта для стварэння кантрасту паміж высакароднымі героямі і іх сапернікамі, а таксама для ўзмацнення драматызму гістарычных падзей. Аўтары апісваюць жэсты, якія перадаюць эмацыянальны і псіхалагічны стан герояў падчас камунікацыі. Эмоцыі, вербалізаваныя ў аўтарскім тэксце, могуць быць як негатыўнымі, так і пазітыўнымі і праяўляюцца праз жэсты, міміку, разнастайныя рухі цела. Гама негатыўных эмоцый разнастайная, а кінемныя адзінкі, што прадстаўляюць іх, могуць абазначаць: **гнеў**, **лютасць** (*Ганна гнеўна рванулася, з усяе сілы кулаком таўханула яго ў грудзі. – Адыдзі, чорт сліявы!..* [7, с. 50]; *Бекеш у пакоі зачыніў акно. – Махляры. Сыны сіманіі. Адроддзе пекла... Гандляры богам... Сука! Вялікая блудніца. І ён сціснуў кулак!* [8, с. 137]; *Васіль спасцярожліва азірнуўся на Ганну – яна ўжо не спала, усё чула, – і губы яго задрыжалі ад гневу. – Адыдзі ты!..* [7, с. 29]; *Вочы брата Альбіна ліхаманкава, светаносна блішчэлі, рот дрыжэў ад гневу, ссунутыя бровы трапяталі. – Будзьце вы пракрытыя, хлусы!* [8, с. 298]). Ключавая негатыўная эмоцыя прадстаўлена вербалізаванымі кінемамі са словам **кулак** як актыўная частка рукі, што ўтварае жэст, і дзеясловамі (*кулаком таўхануць, сціснуць кулак*) і мімічнымі выявамі з галоўным кампанентам **губы**, **рот** з лексічным канкрэтызатарам эмоцыі (*губы задрыжалі ад гневу, рот дрыжэў ад гневу*). Адзначым, што эмоцыя гневу часцей апісваецца дзеяннямі **біць**, **ударыць**, **стукнуць** каго-небудзь як яркавыя спосаб выражэння агрэсіі (*даць па твары, ударыць ботам*): *Глушак затросся ад гневу: – Замаўчы ты! Вош! Гніда!.. Глушак не ўтрываў... даў сыну па твары* [7, с. 377]; *Яўхім люта, колькі сілы, ударыў ботам раз, другі – ёй зацяло дыхаць. «Заб'е!.. Ну, і няхай!.. Усе адно!..»* [9, с. 243]; **злосць** – негатыўная эмоцыя паводле вербальнага апісання падобная на папярэднюю, але адрозніваецца аўтарскімі кантэкстуальнымі ўдакладненнямі ў выглядзе адвербіяльнага канкрэтызатара **злосна** ці субстантыўнага **ад злосці** разам з дзеясловам: *– Ён – любіць?.. – Любіць! – Ганніны губы злосна скрывіліся. – Любіць!.. Як грушу! Вытрасе скоро душу!* [9, с. 487]; *У пана Юрыя дрыжалі ноздры ад злосці* [10, с. 255]. Вербальнае апісанне **злосці** праяўляецца праз невербальныя дзеянні, актыўным органам ўтварэння якіх з'яўляецца **рука**, што адлюстравана ў адпаведным назойніку (*замахнуцца рукой*), ці перададзена імпліцытна праз дзеяслоў *даць* які ў кантэксце разумеецца як дзеянне, ўтворанае рукой (*даць па твары*): *Ірад замахнуўся на яе рукой. – Бач ты, які злосны, – маці раптам зусім па-маладому засмяялася...* [11, с. 92]; *Каля Яўхіма апынуўся брат яго, Сцяпан. Але замест таго, каб памагчы Яўхіму, чамусьці пацягнуў яго назад, чубаты адразу зазлаваў, даў Сцяпану па твары* [7, с. 431]; **незадаволенасць** дэманструецца звычайна пры дапамозе апісання жэставых рухаў галавой або мімічнымі выявамі на твары, пры гэтым канкрэтызацыя эмацыянальнага стану, у якім знаходзіцца герой, перадаецца праз адвербіяльныя лексічныя адзінкі (*незадаволена матнуць галавою, недавольна смыкнуць губамі, недавольна варухнуць брывамі*): *Але пад вечар, калі Васіль прыцягнуўся з лесу з возам дроў, маці пераказала яму, што прыходзіў Міканор і прасіў зайсці пагаманіць. Васіль на гэта запрашэнне не сказаў нічога, але па тым, як незадаволена матнуў ён галавою, маці здагадалася, што яно не спадабалася сыну* [7, с. 155]; *– Ад кантузіі можа... Кантужаны буў... Дубадзел смыкнуў губамі недавольна, сказаў судзячы: – Сердабольны ты нешто, Глушак!* [12, с. 151]; *– Праўда ёто, што Яўхім б'е цябе? Яна недавольна варухнула брывамі, памаўчала* [9, с. 483]; **крыўда** невербальна звязана ў мастацкім дыскурсе з апісаннем рухаў губамі (вуснамі): *Губы яго пакрыўджана і бездапаможна задрыжалі – пра што? Хацеў сказаць і не мог, замест слоў адно пачулася ў горле пакутнае бульканне* [7, с. 293]; *– Выйдзі, – кінуў кардынал жанчыне. Тая надзьмула вусны. – Табе кажу* [8, с. 142]; **сорам**, вербальная перадача якога звязана з актыўным органам **галава** і перадаецца праз дзеяслоўныя словазлучэнні **апусціць галаву**, **схіліць галаву** (*– Хто ты, каб зычыць гэткае страшнае? Сляпы апусціў*

галаву. – Я Шолах, – сказаў ён. – Я прадаў Полацк кіеўскаму Уладзіміру... [13, с. 223]; ... – Увогуле гэта падобна на здраду сябрам. Каб толькі жывым, то гэта яшчэ нічога. – Генусь? – спытала яна. Севярын моўчкі схіліў галаву [14, с. 320]); **адчай, распач** вербальна прадстаўлены словазлучэннямі з галоўным кампанентам **рука** і дзеясловамі, якія ўтвараюць дзеянне пры дапамозе гэтай часткі цела (абхапіць рукамі галаву, ухапіцца за галаву): – Васілько!.. – бедавала, бегала навокал сына і тых, якія яго трымалі, матка. Абхапіла рукамі галаву, загаласіла з адчаем, на ўвесь голас [9, с. 408]; – Я пераб'ю палавіну! Так казаў, што было відаць: не жартуе. Пераб'е. Жонка ля стала ўхапілася за галаву: што гаворыць! [12, с. 147].

Пазітыўныя кінемы семантычна прадстаўлены ў тэкстах наступнымі эмоцыямі: **радасць, захапленне**. Для апісання гэтага эмацыянальнага стану аўтары выкарыстоўваюць жэсты з актыўным органам **галава** (узрадавана кіўнуць), **рука** (схапіць за локаць з захапленнем) і **далонь** (пляскаць далонькамі) і мімічныя выявы з актыўнай часткай твару **вусны** (вусны трэсліся) і **веі** з канкрэтызатарамі (радасна задрыжалі веі) (Грыбок, узрадавана кіўнуўшы, пайшоў хутчэй [7, с. 56]; Параска схавала Ганну за локаць, сказала з захапленнем: – Увесну – агарод выштукуем! На зайздрасць усяму раёну!.. А?.. [9, с. 489]; Пылок ляцеў проста ў вочы коням задняй тройкі. Наталля, смеючыся і закахваючы вочы, пляскала далонькамі і спявала [10, с. 14]; У яе трэсліся вусны. – Двайняты! Князюхна, мілы! [10, с. 158]; Алесь ішоў, калі раптам нешта нейсвадомленае прымусіла радасна задрыжаць яго веі. Ён усміхнуўся – перад яго ганкам стаялі ў святочных уборах Кагуты [10, с. 72]); **пяшчоты, ласкі**, якія вербалізуюцца праз апісанне тактыльных паводзін (пяшчотна паглядзіць на галаве, гладзіць валасы, пяшчотна правесці далонню па галаве), прычым характар эмацыянальных адносін выражаны ўжо экспліцытна праз лексічны адзінкі, якія прадстаўляюць актыўны ці пасіўны орган утварэння таго ці іншага жэста (локцік, лапка, галоўка): Калі ён наваліўся ў траву каля воза, нахілілася, пяшчотна паглядзіла па галаве [7, с. 21]; Ганна не ўтрывала, пяшчотна правяла далонню па яго галаве. – У ты, беленькі мой!.. [7, с. 487]; Бізун пяшчотна прыціскаў яе локцік [13, с. 296]; Паглядзіў яе лапку. – Будзь добры з... людзьмі, чорцік [10, с. 243]; Яня лашчылася да старога галоўкай... Дзед перабіраў шурпатымі пальцамі валосікі ўнучкі... [10, с. 21]; **зацікаўленасці**, для моўнай рэпрэзентацыі якой аўтары выкарыстоўваюць сімптоматычныя жэсты з актыўным органам **галава** ці яго канкрэтызатарам **твар** (падняць / узяць / ускінуць галаву): Толькі адно дайшло, узварушыла: даючы нейкага зелля, маці сказала, што можа б Захарыху-знахарку пазваць. Хадоська як бы ажыла, падняла галаву, ціха, але рашуча прамовіла: – Не! [7, с. 464]; Пад нечымі крокамі заракатала бляха. Я ўзняў галаву. Ролік ішоў да мяне, і выраз на ягоным твары быў збянтэжаны і засаромлены [14, с. 216]; – Хто такая? – ускінуў галаву Андрэй. – Ірына Горава [11, с. 78]; **здзіўлення**, якое праяўляецца праз жэсты, дзе актыўным органам з'яўляецца **галава**: Смерць ускінула галаву: – Ты? Табе ж усё адно нічога, нічога больш не дапаможа [13, с. 234]; а таксама праз міміку з актыўнымі часткамі твару **бровы, сківіца** (Раз выпадкам сутыкнуліся тварам у твар – у алейніцкай краме; Параска аж бровы падняла здзіўлена і ўзрадавана: пазнала Ганну з аднаго позірку [9, с. 481]; – Вы можаце вярнуцца, – сказаў ён. – Вас ніхто не прасіў сюды. У каіталяна адвісла ніжня сківіца: – Т–ты... ж–жывы? [13, с. 244]).

Аўтары вербалізуюць у тэкстах **этыкетныя** жэсты, якія адпавядаюць нормам сацыяльных паводзін у пэўнай камунікатыўнай сітуацыі і падкрэсліваюць сімвалічныя прыкметы. Этыкетныя жэсты могуць суправаджаць вербальнае паведамленне, выступаць ілюстратарамі моўнай камунікацыі і часта з'яўляюцца тактыльнымі. Самымі пашыранымі этыкетнымі жэстамі, вербалізаванымі ў мастацкім дыскурсе, з'яўляюцца жэсты **са значэннем прывітання і развітання**, прадстаўленыя невербальнымі дзеяннямі на далёкай і блізкай адлегласці (гавораць аб роўнасці суб'еднікаў) і часта перадаюцца аднолькавымі лексічнымі найменнямі (дзеясловамі і дзеяслоўнымі словазлучэннямі): Кляоннік, вітаючы, узяў руку з разцом [8, с. 36]; Яўхім, дайшоўшы да іх, дужай рукой прытыніў неслухмянага каня, весела паздароўкаўся. Вольную руку падаў спачатку Хадосьцы, якая пры гэтым адразу паружавела, потым Ганне [7, с. 106]; Звыкла трымаючы адну руку ў кішэні, ён весела адказаў Апейку на прывітанне, моцна, энергічна паціснуў руку [9, с. 189]; Перайшоўшы вуліцу, ён павярнуўся і ўзняў руку. – Бывай! [13, с. 252]; Пакінуўшы замак, мы паціснулі адзін аднаму рукі і разышліся [11, с. 391]).

Дадзеныя жэсты могуць быць таксама рэпрэзентаваны праз найменні, што абазначаюць блізкія адносіны праз лексемы **пацалавацца** (*Мачыха паздаровалася, пацалавалася, бацька ад хвалявання толькі любасна, жаласна заморгаў вачыма* [12, с. 8]), дзеяслоўныя словазлучэнні **пацалаваць у галаву** (*Але ён ужо ўстаў, падняў яе і паставіў перад сабою. – Бывай, варагіня. Бог з табою. І пацалаваў яе ў галаву* [13, с. 187]). Пацалунак часта суправаджаецца **абдымкамі**: *Абдымаючы яе на развітанне, Васіль з рашучасцю... думае: ці цяпер, ці ніколі! Ён заплюшчвае вочы і прыкладвае губы да Ганнінага твару...* [7, с. 39].

У тэкстах І. Мележа і У. Караткевіча сустракаюцца вербалізаваныя жэсты абрадавага дзеяння (*перахрысціць, перахрысціцца*). Хрысцяцца героі звычайна ў працэсе **малення** дома перад іконай: *Глушак глянуў на сына, як на звар'яцелага. Рука сама сабой перахрысцілася на абразы* [7, с. 302]; ці, перахрысціўшы, **благаслаўляюць** субяседніка на нейкую справу: *Яна [маці] перахрысціла яго, благаславіла і, уздыхнуўшы, пайшла к калёсам* [7, с. 18].

Акрамя таго, вызначаюцца так званыя **мужчынскія этыкетныя жэсты**, асабліва тыя, якія прымяняюцца ў адносінах да жанчыны. Сюды адносяцца разнастайныя дзеянні, дзе праяўляецца мужчынская галантнасць. Галантныя жэсты пашыраны ў творах У. Караткевіча, таму што яго тэксты вызначаюцца рамантызмам і гістарычнай стылізацыяй. Менавіта таму аўтар і дэманструе асаблівыя адносіны да жанчыны: *Міма Алеся паспяшаў да сходаў бацька. Весела падміргнуў сыну. Збег уніз і, падышоўшы да дзверцаў, галантна падставіў руку, каб дапамагчы сысці з прыступак жанчыне* [10, с. 88]; *Гораў адчыніў перад жанчынаю дзверы* [11, с. 18]. Галантнасць у герояў-мужчын праяўляецца і падчас прывітання, развітання ці падзякі жанчыне: *Яна не адразу пазнала яго... Алець схіліўся і пацалаваў ёй руку. – Я вельмі ўзрадаваны, – голас чамусьці асекся. – Мы так даўно не бачыліся* [10, с. 344]; *Яна была такая мілая ў сваёй турбоце за мяне, што я... узяў яе ручку і паднёс да вуснаў. – Дзякую, пані гаспадыня* [13, с. 303].

Творы І. Мележа вызначаюцца асаблівымі прыкладамі этыкетных жэстаў. У тэкстах пісьменніка існуюць сацыяльна маркіраваныя сітуацыі, якія патрабуюць выкарыстання канкрэтных этыкетных жэстаў. У дадзеным выпадку гэта сітуацыя паводзін на калектыўных сходах і пры галасаванні, дзе пры **выражэнні згоды** па якім-небудзь пытанні людзі павінны падняць руку: *– Хто за тое, каб таварыша Апейку Івана Анісімавіча аставіць у партыі? – Ён сам, першы ж, падняў руку. За ім падняў руку Беразоўскі* [9, с. 289], **падтрымліваюць** тое, што гаворыць аратар і пляскаюць у далоні: *– Па-мойму, савецкая ўлада такая і павінна быць! Як Іван Анісімавіч!... Жанчыне запляскалі; хтосьці крыкнуў: «Правільна!»* [9, с. 284] або **прсяць слова**, падымаючы руку: *– Прапаную спачатку выслухаць міжнароднае становішча, – падняў руку Андрэй Руды* [7, с. 174].

Прааналізуем прыёмы вербалізацыі **акулесічных** сродкаў камунікацыі ў мастацкім дыскурсе. Як правіла, узаемадзеянне суразмоўцаў пачынаецца з таго, што паміж імі ўсталёўваецца візуальны кантакт, які і сігналізуе аб **гатоўнасці пачаць размову**. У такіх выпадках сустрэча позіркаў можа мець фатычны характар. Вербальна ў тэксце ён можа перадавацца розным наборам лексем: дзеяслоўныя адзінкі, словазлучэнні (нават метафарычныя) і дзеепрыслоўны зварот: *Шчука і Хілінскі пераглянуліся. – Ці не досыць? – спытаў Шчука* [11, с. 551]; *– Не хочаце! – пачуў ён. Глушак прамовіў гэта так цвёрда і з такой нястрымнай злосцю, што Башлыкоў азірнуўся. Іх позіркі сутыкнуліся* [12, с. 146]; *Лыганоўскі ўстаў, цвёрда, але няспешна падышоў да Лапатухі, увесь час глядзячы яму ў вочы. І сеў крыху ніжэй, так, каб гэтыя вочы бачыць...* [13, с. 471]. У прыкладзе пры дапамозе дзеепрыслоўнага звароту «глядзячы ў вочы» разам з жэстам «устаў і падышоў», які паказвае скарачэнне дыстанцыі паміж камунікантамі, У. Караткевіч імкнецца стварыць максімальна праўдападобную сітуацыю зносін, дзе суразмоўцы позіркам паведамляюць аб тым, што гатовыя да размовы.

Часта ў працэсе зносін суразмоўцы негалосна размяркоўваюць паміж сабой камунікатыўныя ролі: хтосьці з іх дамінуе, а хтосьці падпарадкоўваецца. Менавіта таму і выдзяляецца такі сэнс паводзін вачэй, як **кантроль над працэсам камунікацыі і паводзінамі партнёра**: *На пляцоўцы я ўбачыў Хілінскага, які якраз заходзіў у кватэру. – Зноў нешта? – ён уважліва разглядаў мяне* [11, с. 255]; *Шабета пільна зірнуў на яго, як бы вывучаючы* [7, с. 73]. Прыклады паказваюць, што ў персанажа, які кантралюе працэс зносін, асноўным

невербальным сродкам выражэння гэтага сэнсу з'яўляецца позірк у вочы суразмоўцы ці на яго самога. Часта ў такім кантэксце пісьменнікі выкарыстоўваюць прыслоўі ўважліва, пільна з мэтай акцэнтаваць увагу непасрэдна на гэтым дамінуючым позірку.

Наступны сэнс, які выражаюць вочы ў камунікатыўным акце, – **жаданне ўстанавлення кантакту і атрымання інфармацыі**, ён даволі пашыраны ў працэсе камунікацыі, таму што асноўнай функцыяй невербальных зносін з'яўляецца камунікатыўная. Асноўным невербальным сродкам выражэння такіх зносін з'яўляецца прамы позірк у вочы. Працэс атрымання інфармацыі можа выражацца ў мастацкім тэксце пры дапамозе дзеяслоўных словазлучэнняў *дапытліва зірнуць, вочы ўпіліся* і іншымі лексічнымі адзінкамі: *Даньліва зірнула на бацьку. – Спадзяюся, не паскупіўся ты на гарэлку для людзей?* [10, с. 89]; *«Што ж вас прывяло?» – весела, быццам і не помніў колішняй гразьбы, сказаў чалавек, сядоучы за столік насупраць. Светлыя, уважлівыя вочы быццам ўпіліся ў Васіля* [9, с. 432].

І наадварот, чалавек, які спрабуе пазбегнуць зносін, не жадае наладзіць кантакт, аўтаматычна адводзіць вочы з мэтай не сустракацца позіркам з суразмоўцам, які яму непрыемны. У кантэксце нежаданне кантакту перадаецца словазлучэннямі *апусціць вочы, адводзіць позірк* і інш. Позірк адлюстроўвае адсутнасць зацікаўленасці ў суразмоўца працягваць размову ці нейкім іншым спосабам кантактаваць з людзьмі: *– Не чаравала я. Калі і чаравала, дык вачыма, голасам, словам. Пані Любка глянула на яе і апусціла вочы* [13, с. 199]; *– Хто шчэ хоча сказаць? – Ён павёў галавой на класе. Адводзілі позірк, апускалі вочы, смалілі цыгаркі* [12, с. 60].

Як бачна з прыведзеных вышэй прыкладаў, моўнае апісанне візуальнага кантакту дастаткова разнастайнае. Вербалізаваныя кінематы тыпу прадстаўлены дзеясловамі зрокавага ўспрымання. У аналізуемых тэкстах мэтанакіраваны працэс зрокавага ўспрымання звязаны з актыўнымі дзеяннямі органаў зроку, абазначаецца вялікай групай дзеясловаў з дамінантай **глядзець** і разнастайнымі сінонімамі **пазіраць, глянуць, паглядваць** і інш. Разам з дадзенымі лексічнымі адзінкамі заўсёды ўжываюцца канкрэтызатары (часцей за ўсё прыслоўі), што перадаюць стан героя і эмоцыі, якія ён адчувае: *– І жэласна глянуў мне ў вочы. – Іх не будзе. Яна ж памрэ...* [13, с. 407]; *...Можна было б выпраўляцца, і Глушак недавольна паглядваў на хату, дзе невядома чаго яшчэ корпалася Ганна, а з ёй і старая* [9, с. 7].

Нярэдка пры вербалізацыі кінем, якія характарызуюць візуальны кантакт, пісьменнікі звяртаюцца да метафары (часцей сустракаецца ў творах У. Караткевіча): *Калі ён сказаў ёй: «так альбо не», – яна адказала з ледзянымі вачыма: – Выявіце раней свой шлях, а потым скажыце мне* [11, с. 259]; *– Ты з Падвальнай? – Угу. Зноў нядобрая дуэль вачэй. Неасцярожнае слова і...* [14, с. 195]; *– На каго вы падазраеце? – мякка, шчыра падступіўся Шабета. Вочы Грыбчыхі патухлі. – Не буду бога гнявіць, не знаю* [7, с. 66].

Вербалізацыя невербальных сродкаў зносін – гэта складаны і шматгранны лінгвістычны прыём, які актыўна выкарыстоўваецца беларускімі класікамі І. Мележам і У. Караткевічам. На матэрыяле іх прозы мы бачым, як аўтары, выкарыстоўваючы розныя лінгвістычныя прыёмы (дзеясловы дзеяння, метафарычныя апісанні, кантэкстуальныя звязкі), пераводзяць мову цела ў мову слоў. Невербальныя паводзіны ў іх тэкстах выконваюць не проста ілюстрацыйную функцыю: раскрываюць схаваныя матывы і ўнутраныя канфлікты персанажаў, а таксама служаць значным сродкам эмацыянальнага ўздзеяння на чытача, абыходзячы прамыя аўтарскія ацэнкі. І. Мележ выкарыстоўвае гэты інструментарый для стварэння тонкага, рэалістычнага псіхалагізму і перадачы бытавых дэталаў жыцця палескай вёскі. У. Караткевіч прымяняе невербаліку больш экспрэсіўна, для ўзмацнення драматызму і расстаноўкі маральна-этычных акцэнтаў у сваіх творах на гістарычную тэматыку.

Такім чынам, невербальнае ў мастацкім тэксце становіцца паўнапраўным вербальным элементам, неабходным для глыбокага разумення твора, пацвярджаючы тэзіс аб тым, што майстэрства пісьменніка заключаецца не толькі ў тым, што ён гаворыць, але і ў тым, як ён апісвае маўчанне, погляд і жэст.

Літаратура

1. Крейдлин, Г. Е. Механизмы взаимодействия невербальных и вербальных единиц в диалоге : Жестовые ударения / Г. Е. Крейдлин // Труды международной конференции «Диалог 2006 : компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии». – М., 2006. – С. 290–296.
2. Куницына, В. Н. Межличностное общение. Учебник для вузов / В. Н. Куницына, Н. В. Казаринова, В. М. Погольша. – СПб. : Питер, 2002. – 544 с.
3. Косовский, Б. И. Общее языкознание : Хрестоматия / Б. И. Косовский ; под ред. проф. А. Е. Супруна. – Минск : Вышэйш. школа, 1976. – 430 с.
4. Горелов, И. Н. Невербальные компоненты коммуникации / И. Н. Горелов ; Отв. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Наука, 1980. – 104 с.
5. Верещагин, Е. М. О своеобразии отражения мимики и жестов вербальными средствами (на материале русского языка) / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров // Вопросы языкознания. – 1981. – № 1. – С. 36–47.
6. Маякина, М. А. Фразеологические единицы, описывающие невербальное поведение человека, как компонент развития языковой и общекультурной компетенций / М. А. Маякина // Вестник Челябинского гос. ун-та. – 2011. – № 33 (248). – Филология. Искусствоведение. Вып. 60. – С. 248–250.
7. Мележ, І. Людзі на балоце / І. Мележ. – Мінск : Мастацкая літаратура 1991. – 402 с.
8. Караткевіч, Ул. Выбраныя творы : у 2-х т. / Ул. Караткевіч. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1980. – Т. 2 : Хрыстос прыязмліўся ў Гародні (Евангелле ад Іуды) : Раман. – 400 с.
9. Мележ, І. Подых навальніцы / І. Мележ. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1973. – 512 с.
10. Караткевіч, Ул. Каласы пад сярпом тваім : Раман / Ул. Караткевіч. – Мінск : Юнацтва, 1981. – Кн. Першая. – 381 с.
11. Караткевіч, Ул. Нельга забыць : Раман / Ул. Караткевіч. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1982. – 335 с., іл.
12. Мележ, І. Завеі, снежань : Раман / І. Мележ. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1978. – 240 с.
13. Караткевіч, У. З вякоў мінулых : Апавяданні; Аповесці / У. Караткевіч. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1978. – 440 с., 1 л. іл.
14. Караткевіч, Ул. Выбраныя творы : у 2-х т. / Ул. Караткевіч. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1980. – Т. 1 : Апавяданні, аповесці / Аўт. прадм. В. Быкаў. – 336 с.

Гомельский государственный
университет имени Франциска Скорины

Поступила в редакцию 24.11.2025